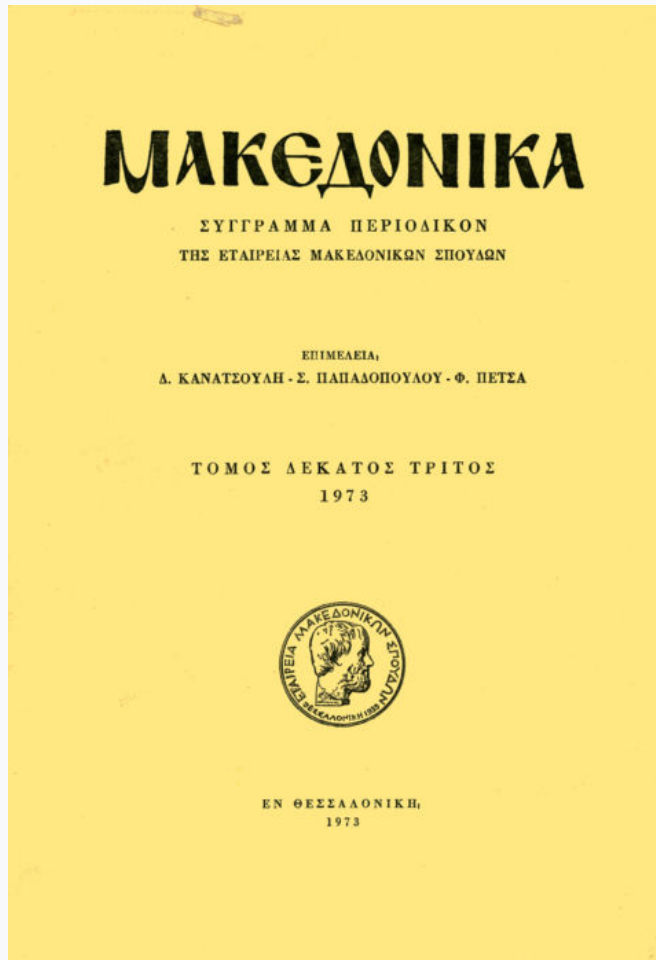

Μακεδονικά

Vol 13, No 1 (1973)

N. G. L. Hammond, A history of Macedonia, vol. 1, Geography and Prehistory

Φώτιος Μ. Πέτσας

doi: [10.12681/makedonika.929](https://doi.org/10.12681/makedonika.929)

Copyright © 2014, Φώτιος Μ. Πέτσας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Πέτσας Φ. Μ. (1973). N. G. L. Hammond, A history of Macedonia, vol. 1, Geography and Prehistory. *Μακεδονικά*, 13(1), 481–490. <https://doi.org/10.12681/makedonika.929>

βική καὶ ἑλληνική ἐκκλησία, γιὰ τὴν κυριαρχία τῶν ἑλληνοορθοδόξων κοινοτήτων στὴ Δοϊράνη-Γευγελή ὡς καὶ τὴν ἡρωϊκὴ ἀντίσταση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴ βία ἢ στὸ δέλεαρ. Ἐδῶ μάλιστα ἐπισημαίνεται ὁ μέγας ρόλος ποῦ ἔπαιξε ἡ μητρόπολι Θεσσαλονίκης στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ξενικῶν αὐτῶν ἐπιρροῶν. Κατόπιν (σ. 119-120) ἐκδίδονται ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἱερᾶς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (1870-1912), ὡς καὶ τρεῖς χάρτες τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διαιρέσεως τοῦ σαντζακικοῦ Θεσσαλονίκης καὶ εἰδικότερα τῆς ἐπαρχίας Πολυανῆς· σημειώνονται μάλιστα τὰ χωριά, ὅπου ἔδρασαν οἱ ξενικὲς προπαγάνδες.

Ἀκολουθοῦν φωτογραφίες ἐκκλησιῶν ποῦ ἀναφέρθηκαν στὸ βιβλίον καὶ φωτοτυπίες ἐγγράφων καὶ στὸ τέλος παρατίθενται οἱ πηγές ποῦ ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ καὶ κατόπιν ἡ βιβλιογραφία, ἑλληνικὴ καὶ ξένη.

Ἐρχόμαστε τώρα νὰ παρατηρήσουμε ὅτι καλὸ θὰ ἦταν στὴν ἐργασία τοῦ αὐτῆ ὁ Ἀθ. Α. Ἀγγελόπουλος νὰ ἐξέδιδε σὲ Παράρτημα μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐγγραφα ποῦ χρησιμοποίησε καὶ δευτέρου νὰ ἐκμεταλλευόταν περισσότερο τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει (σ. 107 κ.ε.) γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ προτεσταντικὴ δραστηριότητα.

Αὐτὰ ὅμως δὲν μειώνουν οὐτε στὸ ἐλάχιστο τὴν ἐργασία ποῦ ρίχνει ἅπλετο φῶς στὴν Ἱστορία καὶ τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων στοὺς δύσκολους γιὰ τὴ Μακεδονία χρόνους, πρᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ εὐχαριστήσουμε τὸ συγγρ. γιὰ τὴν προσφορά τοῦ αὐτῆ.

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, vol. I, Historical Geography and Prehistory, Oxford, Clarendon Press, 1972, σελ. 443, μὲ 23 χάρτες καὶ 20 εἰκόνες.

Ὁ καθηγητὴς N. G. L. Hammond ἔχει προσφέρει ἤδη πολύτιμη συμβολὴ στὴν Ἑλληνικὴ Ἱστορία γενικότερα καὶ εἰδικὰ στὴν Ἱστορία καὶ Προϊστορία τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν γειτονικῶν τῆς περιοχῶν. Ἐξ ἄλλου ἔχει αὐτοψία τῶν περισσότερων τόπων τῆς Μακεδονίας, τὴν ὁποία περιῆλθε, ὅπως καὶ τὴν Ἠπειρο καὶ τοὺς γειτονικοὺς τόπους, ὅσο κανένας ἄλλος ἴσως. Ἦτο λοιπὸν ὁ ἀρμοδιώτερος νὰ γράψῃ τὸν πρῶτο τόμο τῆς τρίτομης Ἱστορίας τῆς Μακεδονίας, στὴν ὁποία συνεργάζεται μὲ τὸν καθηγητὴ G. T. Griffith.

Ὁ πρῶτος τόμος, ὁ μόνος ποῦ κυκλοφόρησε ἤδη, διαιρεῖται σὲ δύο Μέρη. Τὸ πρῶτο Μέρος (σελ. 1-211) πραγματεύεται τὴν Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, τὸ δευτέρου Μέρος (σελ. 213-441) τὴν Προϊστορία τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ὅπως ἔχει ὀρισθῆ στὸ πρῶτο Μέρος «κατ' ἀπόφασιν», ἀuthάιρετα, νομίζω.

Πρῶτο χρέος κάθε ἐρευνητοῦ εἶναι νὰ καθορίσῃ κάθε φορὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρεύνης του. Αὐτὴν τὴν ἀνάγκη ἀντιμετωπίζει ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ καθηγητὴς Hammond καὶ, ἐν ὄψει τῶν δυσκολιῶν, ἀποφασίζει νὰ μὴ ὀρίσῃ τὴ Μακεδονία «as a political area but as a geographical entity». Αὐτὸ θὰ ταίριαζε σὲ κάθε ἀνάλογη περίπτωση. Δὲν εἶναι μόνον ἡ Μακεδονία, ποῦ παρουσιάζει πρόβλημα συνόρων. Ἡ παρατήρηση: «if we try to define Macedonia on political lines, we shall be chasing a chameleon through the centuries» (σελ. 3) ἰσχύει ἐξ Ἰσου γιὰ μέγα πλῆθος περιπτώσεων.

Κατὰ τὸν καθηγητὴ Hammond: «As a geographical entity Macedonia is best defined as the territory which is drained by the two great rivers, the Haliacmon and the Vardar, and their tributaries» (σελ. 3). Δὲν πρέπει νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς στὸν κ. Hammond ὅτι τὰ watersheds δὲν χωρίζουν πάντοτε καὶ ὅτι τὰ βουνὰ συχνὰ ἐνώνουν. Ἐκεῖνος μᾶς τὸ ἐδίδαξε μὲ τὴ μελέτη του γιὰ τὴν Ἠπειρο.

Ἰσχυρότερη ἴσως θὰ εἶναι ἡ ἀντίρρηση τῶν ὀρθοδόξων ἱστορικῶν, ποῦ γνωρίζουν

τη Μακεδονία άπλωμένη ανά τους αιώνες στον άξονα: Λεβαίη - Έδεσσα - Πέλλα - Θεσσαλονίκη - Φίλιπποι. Οί Ιστορικοί δύσκολα θά συμφωνήσουν ότι η Μακεδονία μπορεί να φθάσει καθ' οίονδήποτε τρόπον ως τις πηγές του Άξιου, ως τὰ Σκόπια και ως τὸ βουνό Šar Planina, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ Χαλκιδική, οί Σέρρες, οί Φίλιπποι ἦταν δῆθεν «normally outside Macedonia» (σελ. 18), στὴν «periphery» (σελ. 9 κ.έ.).

Βλέπει κανεῖς, ὁποσδήποτε, τὴν ἀνάγκη τῆς ἔρευνας, ποὺ ὑποχρέωσε τὸν κ. Hammond νὰ παρακολουθήσει τὸν Άξιὸς ὡς τις πηγές του, καὶ τὴν Έγνατία ὡς τις ἀφετηρίες της στὴν Άδριατική (σελ. 19 κ.έ.). Εἶναι ὁ ἔρευνητὴς ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Άλβανία στὸ θέμα τῆς Μακεδονίας (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τὸν Θρακῶν ἐνημερώνεται σχετικῶς ἀργά, Arpendix, σελ. 442-443). Κανεῖς πάντως δὲν μπορεί νὰ παραπονεθῆ, ἐπειδὴ ὁ κ. Η. δίδει περισσότερα ἀπὸ ὅσα μᾶς ὑπόσχεται ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου.

Έξ ἄλλου δὲν ἀφίνονται ἀναπάντητα τὰ ἐρωτήματα γιὰ τὰ ἐκάστοτε βόρεια σύνορα τῆς Μακεδονίας:

Πρὸς ΒΑ ἦταν «at Pylon» ἢ «to the west of mutatio Brucida» (σελ. 41 κ.έ. καὶ Map 6), οί Πενέσται εἶναι Ἰλυριοί (σελ. 69), ἐνῶ οί Πελαγόνες, οί Δερριόπες καὶ οί Άργεσταῖοι περιλαμβάνονται στὸν ἐλληνόφωνο πληθυσμὸς μὲ τοὺς πατροπαράδοτους ἐλληνικοὺς θεσμοὺς (κυρίως σελ. 90 καὶ σποράδην, Map 9), ὅπως ἡ Δασσαυρήτις εἶναι ἐπίσης ἐλληνική περιοχή τῆς Ἡπείρου, συγγενὴς πρὸς τὴν Λυκηστιδα καὶ τὴν Ὀρεστιδα (σελ. 92, Map 10). Οί Βρύγοι, κατὰ τὸν καθηγητὴ κ. Hammond πάντοτε, εἶναι «the Lausitz invaders» (σελ. 305 κ.έ.), ποὺ ἐξελληνίσθηκαν (σελ. 72), ἀφοῦ «they were defeated by Odysseus in Thesprotia» (σελ. 381). Τὸν Έλληνισμό τῆς Πελαγονίας ὁ καθηγητὴς Hammond τὸν ἀνεβάζει ὡς τὴν Έποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Στὰ συμπεράσματα αὐτὰ καταλήγει ὁ καθηγητὴς Η. ὕστερα ἀπὸ μιὰ παραδειγματική, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀτελής, προσπάθεια μελέτης τοῦ διάσπαρτου στὶς ἀπομονωμένες βαλκανικὲς χῶρες ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου. Μὲ βάση τις ἐνδείξεις γιὰ τοὺς «Kurgan peoples» (σελ. 270 κ.έ.) ἐξάγει συμπεράσματα, ὑποθέτει σχέσεις, ὀρίζει χρονολογίες κ.λ. (πρβ. N.G.L. Hammond, The Archaeological Background to the Macedonian Kingdom, Άρχαία Μακεδονία, Άνακοινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκη, 26-29 Αὐγούστου 1968, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 53-67, πρβ. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σελ. 450-452).

Οί ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ὁμως προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀνασκαφὲς τῶν Συμμάχων τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καὶ, μετὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο, Γιουγκοσλάβων, Άλβανῶν καὶ Έλλήνων ἀρχαιολόγων. Εἶναι γνωστὸ πόσο ἀπρογραμματίστες καὶ περιορισμένες ἦταν οί ἀνασκαφὲς τῶν Συμμάχων. Ὁ κ. Η., ἐξ ἄλλου, ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι οί Βαλκάνιοι «might have been excavating on separate planets». Θά πρέπει ὁ ἴδιος νὰ ξέρη καλύτερα πόσο δύσκολο καὶ ἐπικίνδυνο εἶναι νὰ συμπλησιάσουν τέτοιες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες. Χωρὶς συστηματικὲς καὶ ἐκτεταμένες ἀνασκαφὲς στὰ προϊστορικά στρώματα τῶν σπουδαίων ἀρχαιολογικῶν τόπων τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ στὴν Έδεσσα, τὸ Δίον, τὴ Μίεζα, τὴ Βέροια, τὴν Πέλλα, Ἴσως εἶναι φρόνιμο νὰ μείνουμε ἀκόμα γιὰ πολὺ καιρὸ στὴν ἐπιφύλαξη τοῦ Fritz Geyer: «So ist die Zeit für eine Vorgeschichte Makedoniens noch nicht gekommen» (F. Geyer, Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II, München und Berlin 1930, σελ. 19). Ὅ,τι κι ἂν γίνη στὸ μέλλον, κανεῖς πάντως δὲν θά ἀρνηθῆ ποτὲ στὸν καθηγητὴ Hammond ὅτι ἦταν πρωτοπόρος στὴν ἐπιχείρηση τῆς συγγραφῆς τῆς Μακεδονικῆς Προϊστορίας.

Ένα ἄλλο σημεῖο, ποὺ θά προκαλέσει ἀντιρρήσεις τῶν ὀρθοδόξων ἱστορικῶν καὶ τῶν ἀνασκαφέων τῆς Μακεδονίας εἶναι ἡ ταύτιση τῶν Αἰγῶν μὲ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἀνάμεσα Βεργίνα καὶ Παλατίτσια. Ὡς τώρα ὁ χῶρος ταυτίζεται ὁμόφωνα πρὸς τὴ σχετικὰ ἄσημη Βάλλα. Εἶναι σπουδαῖο τὸ θέμα. Ἡ νέα θεωρία ἀλλάζει τὴν τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ ὄψη τοῦ συνόλου τοῦ μακεδονικοῦ χῶρου. Ἐνατρέπει πολλὰ καθιερωμένα.

Συνηθίσαμε να πιστεύουμε στον πατέρα της Ίστορίας, τον καλό μας Ἡρόδοτο. Μὲ τὸν τρόπο τοῦ μύθου μᾶς λέει πῶς ἐφθασαν οἱ Μακεδόνες ἀπὸ τὴν Ἰλλυρία στὴ μυθικὴ Λεβαίη τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ στὸ γνωστὸ καὶ ἀναμφισβήτητο Βέρμιο. Ἐκεῖ, ἀναμφισβήτητα ἐπίσης, τοποθετοῦμε τὴν Ἔδεσσα μὲ τὰ παλαιὰ βασιλικά ἀνάκτορα καὶ εἰκάζομε, μὲ κάποια ἄοριστη, τὰς Αἰγὰς μὲ τοὺς βασιλικούς τάφους.

Ἡ συνέχεια τῆς Ίστορίας στὸ Θουκυδίδη προϋποθέτει τὴν ἀφετηρία στὶς ἀνατολικὲς κλιτὶς τοῦ Βερμίου.

Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις δύσκολα συμβιβάζεται ἡ νέα θεωρία:

1. ὅτι «the breeding ground of the Macedones before their expansion (ἡ ὑπογράμμιση δική μου) was precisely in the northern Pierian mountains» (σελ. 12) καὶ

2. ὅτι αἱ Αἰγὰι μὲ τοὺς βασιλικούς τάφους ἦταν στὰ Παλατίτσια (σελ. 158), δηλαδὴ στὴ Βεργίνα (σελ. 407 κ.έ.).

Λεπτομερέστερες παρατηρήσεις θὰ καταχωρίσω μὲ τὴ σειρά τῶν σελίδων.

Μία δυσκολία συναντᾷ ὁ ἀναγνώστης (ὅπως καὶ ὁ συγγραφεὺς) μὲ τὶς παραλλαγὲς τῶν ὀνομάτων πόλεων, χωριῶν, βουνῶν, ποταμῶν κ.λ. στὶς διάφορες γλώσσες. Στὴν πρώτη κιάλας σελίδα τοῦ Προλόγου διαβάζομε: «I walked from Konitsa via Slatina to Hrupista (Argos Orestikon) and Kastoria».

Ὅλοι οἱ τόποι εἶναι στὴν Ἑλλάδα. Γιατὶ ἔπρεπε γιὰ τὴ Slatina καὶ τὴ Hrupista νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ ξεχασμένα σλαβικά ὀνόματα τῆς τουρκοκρατίας; Καθὼς δὲν παρατίθεται οὔτε σὲ παρένθεση τὸ τωρινὸ ἑλληνικὸ ὄνομα τῆς Slatina (Χρυσή), δὲν εἶναι σαφές στὸν ἀναγνώστη ἂν τὸ ὄνομα στὴν ἀκόλουθη παρένθεση εἶναι τὸ σημερινὸ ὄνομα τῆς Hrupista ἢ νοεῖται τὸ ἀρχαῖον Ἄργος Ὀρεστικόν. Ἐξ ἄλλου στὸν Index (σελ. 490) εὐρίσκειται: α) «Slatino (Khrisi) in Almorja», β) «Slatino in north Pindus» (χωρὶς παραπομπὴ σὲ χάρτη, τί θὰ πῆ «north Pindus»), γ) «Slatino in Yugoslavia». Μόνον ἡ Slatina δὲν εὐρίσκεται. Ἄλλ' εἶναι πράγματι τὸ «Slatino in north Pindus», δηλαδὴ ἡ Χρυσή, τὴν ὁποία θὰ βρῆ μόνον ὁποῖος ξέρει νὰ τὴ ζητήσῃ, στὸν Index, σελ. 480, ὡς «Khrisi in Parauaea», μὲ παραπομπή: Map 11, σελ. 110, ὅπου ὁμοῦ δὲν σχετίζεται οὔτε μὲ κανένα Slatino οὔτε μὲ τὴ Slatina τῆς πρώτης σελίδος τοῦ Προλόγου. Ἀδιέξοδο!

Ἄρκεϊ, νομίζω, αὐτὸ τὸ παράδειγμα γιὰ τὴ σύγχυση αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἐνας Index πλήρης (πρβ. σελ. 291, σημ. 1) μὲ τὰ διάφορα ὀνόματα συσχετισμένα θὰ βοηθοῦσε καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τῶν Maps. Ἐδῶ τουλάχιστον εἶναι ἀπαραίτητο νὰ χρησιμοποιοῦνται τὰ ἐπίσημα ὀνόματα, ὅπως εἶναι καταχωρισμένα σὲ ἐπίσημες κρατικὲς ἐκδόσεις κάθε χώρας (γιὰ τὴν Ἑλλάδα: Λεξικὸν τῶν Δήμων, Κοινοτήτων καὶ Οἰκισμῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐκδοστὴ τῆς Ἑθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1963).

Στὴ σελ. VIII ἡ Ὀλυνθος δὲν ἔχει θέση ἀνάμεσα στοὺς μετὰ τὸ 1939 ἀνεσκαμμένους τόπους, γιατί δὲν ἀνεσκάφη, ἀλλὰ μόνον δημοσιεύθηκε ἐν μέρει μετὰ τὸ 1939.

Στὴ σελ. IX ἀποδίδεται μόνον στὸ Μεταξῆ ἡ «μετονομασία» τῶπων τῆς Μακεδονίας. Ἡ «μετονομασία» πράγματι εἶναι πολὺ παλιὰ ὑπόθεση. Ἡ ἐπαναφορὰ ἢ εἰσαγωγὴ νέων ἑλληνικῶν ὀνομάτων πάντως ἄρχισε μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας τὸ 1912 (ιδεῖ π.χ. Στοιχεῖα Συστάσεως καὶ Ἐξελιξέως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων, ἐκδόσις Κεντρικῆς Ἐνώσεως Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος, Ἐπιμελεία Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, Ἀθῆναι 1961-62). Σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἡ λεγόμενη μετονομασία εἶναι ἀπλῶς χρῆσις τοῦ κατὰ παράδοσιν ἑλληνικοῦ ὀνόματος.

Στὴ σελ. 11 δίδεται τὸ ὕψος τοῦ Καστοριάς 870 μ., ἐνῶ στὰ βοηθήματα ποὺ προανέφερα εἶναι 700 μ.

Στὶς σελίδες 13 καὶ 150, ὅπου ἐτυμολογεῖται τὸ ὄνομα τῆς Θέρμης «from a hot spring»,

θὰ περίμενε κανείς παραπομπή στη διάφορη γνώμη τοῦ Κ.Α. Ρωμαιοῦ καὶ τοῦ Γ. Μπακαλάκη («Ἀρχαιολ. Ἐφημ.» 1953-54, Α', σελ. 221 κ.έ.). Ἡ παραπομπή εἰς Α.Δ. 20 (1965), 2, 411 (σελ. 151, σημ. 1) δὲν ἔχει τὴ θέση της. Ἄντ' αὐτῆς θὰ ταίριαζε παραπομπή εἰς «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 303, ἀριθ. 83-84, πίν. 15 α-γ.

Γιὰ νὰ κατανοηθοῦν τὰ στατιστικά στοιχεῖα τῶν σελ. 16-18 θὰ ἦταν χρήσιμος χάρτης μετὰ τὴ σημερινὴ διοικητικὴ διαίρεση συσχετισμένη μετὰ τὴν ἀρχαία χωρογραφία.

Ὁ καθηγητὴς Hammond (σελ. 49) δὲν ξέρει, εὐλόγως, τὰ δύο ἀδημοσίευτα μιλιάρια, ποὺ βρέθηκαν τὸ ἕνα ἀνατολικά, τὸ ἄλλο δυτικὰ τῆς Πέλλας. Δὲν εἶναι δυνατόν, δυστυχῶς, νὰ γνωρίζουν οἱ ἐρευνηταὶ γενικῶς τὸ πλῆθος τυχαίων ἢ ἀπὸ ἀνασκαφῆς εὐρημάτων, ποὺ μένουσιν ἀδημοσίευτα, συχνὰ κλειδωμένα ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους ἀρχαιολόγους. Γιὰ νὰ ποῦμε καὶ αὐτῶν τὸ δίκαιο, δὲν τολμοῦν νὰ δώσουν στὴ δημοσίευση ἀνώριμα συμπεράσματα μόνο μετὰ ἐπιφανειακῆς ἢ ἀτελεῖς παρατηρήσεις, μετὰ τὴν ἴδια εὐκολία, ποὺ τὰ δίνουν ἀκάματοι ἐρευνηταὶ, ἀλλὰ περαστικοὶ περιηγηταὶ στοὺς τόπους.

Τὰ περὶ τῆς λίμνης Βεγορίτιδος (σελ. 51 κ.έ.) καλὰ θὰ ἦταν νὰ εἶχαν δοθῆ προηγουμένως σὲ χωριστὸ ἄρθρο, σάν αὐτὰ ποὺ ἔδωσε ὁ κ. Η. γι' ἄλλα θέματα, μετὰ σχέδια καὶ φωτογραφίες. Φοβοῦμαι ὅτι θὰ μείνουν σκοτεινὰ γιὰ ὅσους δὲν ἔξερουν καλὰ τοὺς τόπους. Ἐδῶ θὰ ταίριαζε παραπομπή στὰ εἰσαγωγικά κεφάλαια τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου (Φ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων, Ἀθῆναι 1966, σελ. 6 κ.έ.). Τὸ ἄρθρο μου γιὰ τὸν πολίτη τῆς Βοκερίας (Ἀρχαιολ. Ἀνάλεκτα IV, 1971, 1, σελ. 115 κ.έ.) ἦταν ἴσως πολὺ ἀργὰ νὰ περιληφθῆ καὶ σὲ ὑποσημείωση.

Μετὰ τὴν Εὐίας τῶν Δασσαρητίων (σελ. 64) ἔπρεπε νὰ σχετισθοῦν οἱ Εὐιέσται, ὅπως ἐδιόρθωσε τὸ κείμενο τοῦ Λιβίου XXXII, 51, 4, ὁ καθηγητὴς Σ. Πελεκίδης, Ἀπὸ τὴν Πολιτεία καὶ τὴν Κοινωνία τῆς Ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1934, σελ. 16 (πρβ. Α.Ε. 1932, 93, καὶ 1934-35, σελ. 127 κ.έ. καὶ σημ. 2).

Στὴ σελ. 103 συμπέρανται ὅτι ὁ ἀρχαῖος οἰκισμὸς κοντὰ στὴ Φλώρινα ἦταν ἀπλῶς ἕνα χωριὸ «for the site proved to have been a village without a walled enceinte» (μετὰ παραπομπή στὸν Α. Κερμάπουλλο, Π.Α.Ε. 1931, σελ. 55 κ.έ.). Μετὰ τὴν ἴδια εὐκολία μορεῖ νὰ γίνων χωριά καὶ ἡ Πέλλα καὶ πολλῆς ἄλλης πόλεις τῆς χωματερῆς Μακεδονίας. Εἶχαν πλῆθρες στῆν ἀνωδομία, ὁ ἀδημοσίευτος προϊστορικὸς συνοικισμὸς καὶ τὰ ρωμαϊκὰ εἰρήπια πρὸς Νότον τῆς Βεγορίτιδος, οἱ προϊστορικὸι συνοικισμοὶ στὴν περιοχὴ τοῦ ἀποξηραμένου ἔλους τοῦ Σαρῆ-γκιόλ κ.λ. Αὐτὰ καὶ ἄλλα εἶναι γνωστὰ μόνον ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα καὶ παρατηρήσεις δημοσιευμένες σὲ Χρονικά μετὰ συντομία ποὺ ἀδικεῖ τὴ σημασία τῶν τόπων.

Δὲν εἶδα μνεῖα τῆς προβληματικῆς ὀρθοπετικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Ἀχλάδα τοῦ Νομοῦ Φλωρίνης («Hesperia», τ.34 (1965), σελ.248 κ.έ., «Μακεδονικά», τ.7 (1967), σελ. 355 καὶ σχῆδ. 18). Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι τόποι τῆς Ἄνω Μακεδονίας δὲν μνημονεύονται, ὅπως τὸ Πολυνέρι καὶ τὸ Σπήλαιο Γρεβενῶν, οἱ Λικνάδες, ἡ Ἐξοχή καὶ ἡ Ἀκρινὴ τῆς Κοζάνης, οἱ Πύργοι τῆς Ἐορδαίας, ὁ ἀδημοσίευτος προϊστορικὸς συνοικισμὸς καὶ τὰ ρωμαϊκὰ εἰρήπια πρὸς Νότον τῆς Βεγορίτιδος, οἱ προϊστορικὸι συνοικισμοὶ στὴν περιοχὴ τοῦ ἀποξηραμένου ἔλους τοῦ Σαρῆ-γκιόλ κ.λ. Αὐτὰ καὶ ἄλλα εἶναι γνωστὰ μόνον ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα καὶ παρατηρήσεις δημοσιευμένες σὲ Χρονικά μετὰ συντομία ποὺ ἀδικεῖ τὴ σημασία τῶν τόπων.

Στὴ σελ. 111, τὸ Armenokhorion δὲν εἶναι πλέον χωριὸ, ἀλλὰ τόπος μετὰ εἰρήπια. Τὸ Dranitsevo (σελ. 114) εἶναι πράγματι τὸ Κρανοχώρι.

Στὴ σελ. 120, σημ. 4, εἶναι λάθος τὸ «island in Lake Little Prespa». Τὸ σωστὸ εἶναι: Χωριὸ Νησί στὴν περιοχὴ τῆς πρώην λίμνης τῶν Γιαννιτσῶν.

Κάτω ἢ παρὰ θάλασσαν Μακεδονία, κατὰ τὸν καθηγητὴ Hammond, εἶναι ἡ Πιερία (σελ. 123). Ἐννοεῖται, ἀπ' ὅσα προανέφερα σχετικὰ, ὅτι τὴν Κάτω Μακεδονία τὴ βλέπω κυρίως στὸν ἀπέραντο κάμπο ἀνατολικά τοῦ Βερμίου μᾶλλον παρὰ τοῦ Ὀλύμπου.

Σχετικά με τη μάχη της Πύδνας και την τοπογραφία της περιοχής (σελ. 127 κ.έ.) πρέπει τώρα να συζητηθεί κανείς και τις απόψεις του W. Kendrick Pritchett, *Studies in Ancient Topography*, Part II, University of California Press.

Γιά το κάστρο του Πλαταμώνα (σελ. 135) μετά το άγνοούμενο από τον κ. Η. άρθρο του καθηγητού Άποστόλου Βακαλοπούλου («Μακεδονικά», τ. I (1940), σελ. 58-76) έχουμε τώρα το βιβλίο του Α.Ε. Βακαλοπούλου, *Τὰ Κάστρα του Πλαταμώνα κ.λ., Θεσσαλονίκη 1972*.

«The division of the central plain into districts» (σελ. 146 κ.έ.) από τον κ. Η. γίνεται, νομίζω, εις βάρος της Ήμαθίας, ή όποία θα είχε τόσο πολύ στο έσωτερικό, ανάμεσα στο Λυδία και στον Άλιάκμονα: όλες τις άμμουδιές της λιμνοθάλασσας, που θα άλλαζε όλη όχι μόνο από αιώνα σε αιώνα, αλλά και από χρόνο σε χρόνο. Γύρω στη λίμνη ήταν κατά τους προϊστορικούς χρόνους συνοικισμοί σπουδαίοι, όπως ή Νέα Νικομήδεια και ό Φάκος. Το «isolated rise below Pella» δέν ήταν «enlarged by an artificial embankment, in order to support the fortified keep» (σελ. 147). Έτσι μάς τά λέει ό Λίβιος (44, 46, 6). Οί δοκιμαστικές τομές όμως έδειξαν ότι «the mount known as Phacus» (σελ. 152) είναι προϊστορικός συνοικισμός, μία από πολλές «τομπες» γύρω στην άλλοτε λίμνη των Γιαννιτσών, λιμνοθάλασσα κατά την άρχαιότητα (ιδέ «Balkan Studies» τ. I (1960), σελ. 122 και 124, pl. II, fig. 3).

Ή ύποσημείωση 2 της σελ. 153 «πάσχει διττώς»: α) δέν εύρέθησαν tiles με τά γράμματα HMA, αλλά μόνον waterpipes, και β) άνήκουν στην προρρωμαϊκή έποχή, στην όποία δέν άναφέρονται τά συμφραζόμενα.

Στη σελ. 154 (τέλος) «the central plain east of the Haliacmon river» δέν είναι σαφές. Ό λόγος για τίς πόλεις Βάλλα και Φυλακές (σελ. 155) καθορίζεται από τη θεωρία για τίς Αιγές (σελ. 156). Συζήτηση του θέματος θ' άπαιτούσε μεγάλη έκταση (ιδέ άνωτέρω).

Στη σελ. 158, σημ. 2, ή στη σελ. 164, σημ. 4, θα περίμενε κανείς παραπομπή στην κύρια δημοσίευση της προτομής του Όλγάνου από τον Β. Καλλιπολίτη (*Mon. Piot* 46, 1952, σελ. 85 κ.έ.).

Στη σελ. 159 ό Κάσανδρος της έπιγραφής κινδυνεύει να θεωρηθί ώς ό γνωστός όμώ-νυμος βασιλείς. Ή όρθή παραπομπή εις Φ. Πέταν είναι «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 319 κ.έ., και 9 (1969), σελ. 192.

Ή παραβολή της θέσεως της Βεροίας προς τη θέση της Ναούσης και της Έδέσεως δέν είναι σωστή. Ή Βέροια έχει ύψόμετρο 130 μ. και είναι κοντά στον κάμπο, ενώ ή σημερινή Νάουσα (ύψόμετρο 360 μ.) και ή Έδεσσα (ύψόμετρο 320 μ.) έχουν σαφώς όρεινό χαρακτήρα. Είναι μάλλον καταφύγιο ή πρώτη, όχυρο ή δεύτερη. Ή Βέροια και σήμερα άκμάζει, γιατί δέν είναι μόνον διοικητικό, έμπορικό και άστικό κέντρο, αλλά και άγροτικό. Ή Νάουσα και ή Έδεσσα μένουν στάσιμες: τη δύναμη του κάμπου την παίρνουν τά πλησιέστερα προς τον κάμπο χωριά (για τά όποια μιλάει ό κ. Η., σελ. 163).

Τό Μετόχι έξ άλλου δέν είναι «north of Beroea», αλλά ΝΑ της Βεροίας, πέρ' από τον Άλιάκμονα, στην άρχαία Πιερία, κοντά στη Βεργίνα, της όποίας άποτελεί συνοικισμό. Και δέν είναι μία μόνον ή άπελευθερωτική έπιγραφή (manumission), αλλά πολλές, με διάφορες χρονολογίες. Έδώ ό κ. Η. παρασύρθηκε από τον Arch. Anz.

Στη σελ. 163, σημ. 4, ή όρθή παραπομπή εις Μακεδονικά είναι: Μακ. τ.7 (1967), 133 κ.έ. Ός προς τον άριθμό του τόμου τό λάθος έπαναλαμβάνεται και άλλου, π.χ. σελ. 164, σημ. 3.

Σχετικά με τη Μιέζα (σελ. 164) παρατηρώ: α) ή προτομή του Όλγάνου δέν εύρέθη «near», αλλά μέσα στον Άνω Κοπανό (τάρα Κοπανός), στον κήπο του Ί. Σέπκα, β) έγώ δέν σχετίζω τίς γέφυρες, αλλά μόνον τους τάφους με τό δρόμο από Μιέζα προς Πέλλα, και όχι από Πέλλα προς Βέροια, και δέν έγραψα ότι ή όδός από τη Βέροια προς την Πέλλα περνούσε «through Mieza», αλλά «διά των παρυφών της Μιέζης», την όποία σημειώτεον έγώ δέν περιορίζω στη Γάστρα της Ναούσης, άφου και τά έρείπια της πόλεως και μάλιστα οί τάφοι της εκτείνονται χιλιόμετρα προς Άνατολάς, προς τον κάμπο, ύποθέτω μέχρι της όδοσ από Πέλλης προς Βέροια, γ) ή γέφυρα του Delacoulonche είναι ή ίδια με τη ίδια από

τις δύο στο δικό μου παρένθετο πίνακα Α (Φ. Πέτσα, 'Ο Τάφος των Λευκαδίων, παρένθ. πίν. Α, άριθ. 21).

'Η έπιγραφή, που άναφέρει την 'Αρτεμη Γαζωρείτιδα και Βλουρείτιν (σελ. 164, σημ. 6) δέν εφρίσκεται στην 'Επισκοπή, αλλά στο 'Αρσένι. Είναι περιεργό ότι ξεφυγε του κ. Η. τó άρθρο μου στο Β.С.Н. τ. 81 (1957), σελ. 387 κ.έ. και όλη ή σχετική βιβλιογραφία (ιδέ π.χ. «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 308, σημ. 6). Βαουρείτις δέν ύπάρχει. 'Εξ άλλου τή Σκύδρα έμπεπε να γίνη παραπομπή εις Α.Ε. 1961, σελ. 1 κ.έ., ειδικότερα γιά τήν άνή κοριστιού με τó όνομα Νίκη και όχι «of a boy» (Φ. Πέτσας, έν. άν., σελ. 2 κ.έ., σημ. 4 και πίν. 2).

Τή θέση του Εύρωπου τήν καθορίζουν άκριβώς, και όχι «approximately», όχι μόνον ή έπιγραφή, που άρχίζει «Ευρωπαϊών ή πόλις», αλλά και σφραγίσματα σε κεραμίδια («Μακεδονικά», τ. 1 (1940), σελ. 491). 'Αξιομνημόνευτος έπίσης είναι κούρος άρχαϊκός από εκεί, μοναδικός στη Μακεδονία («Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 178 κ.έ., και καλύτερη εικόνα τώρα, 'Ιστορία του 'Ελληνικού 'Εθνους, Β', 'Αθήνα 1971, σελ. 239).

Όί έπιγραφές από τήν περιοχή του Κιλκίς (σελ. 179) έχουν μεταφερθή από τó Μουσείο τής Θεσσαλονίκης στο νέο Μουσείο του Κιλκίς. 'Ο Γυμνασιάρχης Παραγ. Μάνος ήτο 'Εκτακτός 'Επιμελητής (όχι «Ephor of Antiquities») και ή πρόποση παραπομπή γιά τó Παλατιανό είναι Α.Δ. 21 (1966), Χρονικά, σ. 345, και 22(1967), Χρονικά, σελ. 400 κ.έ., «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σελ. 179 κ.έ. Δέν ύπάρχει τίποτε «medieval in date» στο Παλατιανό παρά τά φαινόμενα.

Στήν τούμπα τής Νέας 'Αγχιάλου (σελ. 183) δέν ήταν «road works» που έδωσαν άφορμή στην έρευνα. Σχετικά με τή Στρέψα νεώτερη βιβλιογραφία άναφέρεται στα «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σελ. 164, άριθ. 65, και σελ. 186, άριθ. 124.

Στή σελ. 187, σημ. 3, χρειάζεται μία παραπομπή γιά τά πρόσφατα εύρήματα, π.χ. «Μακεδονικά», τ. 7, (1967), σελ. 304, άριθ. 86.

'Επιφανειακή έρευνα (όχι άνασκαφή) ήταν του Γ. Μπακαλάκη στο Χορτιάτι (σελ. 187). Δέν βλέπω γιατί ήταν «of a Thracian type» ó Τάφος Α του Σέδες, τόν όποιο εξ άλλου ó Ν. Κοτζιάς ρητώς έθεώρησε «νεώτερον» του θρακικού, ό όποίος χρονολογείται «εις τó τέλος του Ε' αιώνα» (Α.Ε. 1937, σελ. 867).

Μακεδονικά ψηφιδωτά δέν εικονίζουν κυνηγούς «on horseback» (σελ. 209).

'Η Μακεδονία, μαζί με τή Θεσσαλία, είναι σχεδόν ή μισή ήπειρωτική 'Ελλάδα. «Emphasize the un-Greek nature of the Macedonian terrain» (σελ. 210) σημαίνει έμμομη σε πεπαιωμένες αντίληψεις περί 'Ελλάδος και Μακεδόνων, τις όποιες δέν συμμερίζεται ó καθηγητής Hammond. 'Επομένως τó πράγμα φαίνεται σαν όξύμωρο ρητορικό σχήμα, αλλά δέν δικαιολογείται μόνο γιά νά τονισθή ή πραγματική διαφορά ανάμεσα στα δύο έξ ίσου έλληνικά έδάφη.

Περνώνας στο δεύτερο Μέρος, που πραγματεύεται τήν Προϊστορία τής Μακεδονίας, πρέπει εξ άρχης νά δηλώσω ότι δέν έχω άρκετή αυτοψία τών άνασκαφών και εύρημάτων εκτός τής 'Ελλάδος.

Γιά τά παλαιολιθικά εύρήματα στην 'Ελλάδα (σελ. 215) θά μπορούσε νά γίνη παραπομπή στη διδακτορική διατριβή του Δ. Θεοχάρη, 'Η Αύγη τής Θεσσαλικής Προϊστορίας, Βόλος 1967, και γιά τά Πετράλωνα τής Χαλκιδικής, ειδικότερα, στη βιβλιογραφία που σημειώνεται στα «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 311, άριθ. 128, και 9, (1969), σελ. 183, άριθ. 118.

'Η περιωρισμένη, σε έκταση και βάθος, άνασκαφική έρευνα στους προϊστορικούς συνοικισμούς δέν επιτρέπει νά λέμε χωρίς έπιφύλαξη ότι ένας συνοικισμός «came to an end». 'Η Νέα Νικομήδεια (σελ. 219) π.χ. ήταν κατεστραμμένη από μηχανικούς έκσκαφείς στα άνώτερα στρώματα προ τής άνασκαφής της και ó Στίβος του Λαγκαδά (σελ. 235) έλά-

χιστα έρευνήθηκε άνασκαφικά, ή Νέα Νικομήδεια «East» καθόλου, όπως και οι συνοικισμοί κοντά στη Νάουσα (σελ. 238).

Ό καθηγητής Hammond συχνά διαφωνεί και διορθώνει τους άνασκαφείς (π.χ. σελ. 246, σημ. 2, σελ. 307, σημ. 3-4, σελ. 280, σημ. 1, σελ. 286, σημ. 6-8, σελ. 292, σημ. 5, και άλλου). Προσπαθεί νά κάμη νά συμφωνήσουν οι «separate planets» με τά πράγματα όπως τά βλέπει ο ίδιος.

Ό θησαυρός τών χαλκών από τά Πετράλωνα (σελ. 299) δέν είναι έντελώς άμνημόνευτος («Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 292 κ.έ., άριθ. 42, και 9, 1969, σελ. 130 και πίν. 4), αλλά είναι άκόμη άδημοσίευτος.

Ό όλη κατασκευή της «Ιστορίας», κατά την πρώτη (1350-1200 π.Χ.) και τη δεύτερη (1200-1125 π.Χ.) περίοδο έπαφής με τό μυκηναϊκό κόσμο, είναι έλκυστική, καθώς σχετίζονται οι μύθοι και τά έπη προς συγκεκριμένα «περάσματα», ποικρωτικές διαβάσεις τών βουνών. Μακάρι νά είχαμε κάμει οι άρχαιολόγοι κάτι για νά βεβαιώσουμε έστω και ένα σημείο αυτών τών υποθέσεων, για νά μη άναγκάζονται οι ιστορικοί νά χτίζουν με βάση τά γεγονότα του Μεσαίωνα (σελ. 305).

Είναι δύσκολο νά συζητηθή ή Βεργίνα σέ μία βιβλιοκρισία. Ένα παράδειγμα μονάχα, ο τύμβος C: Ό καθηγητής Hammond (σελ. 315 κ.έ.) θεωρεί την «Ταφή Γ» άρχαιότερη από όλες, επειδή είναι βαθύτερη, δέθεν κεντρική κ.λ., επομένως παλαιότερη ίσως από τό 1100 π.Χ. 'Άλλ' αυτή ή άκέρειστη «Ταφή Γ» είναι άσφαλώς χριστιανική! Έπομένως δέν υπάρχει άρχαιότερη ταφή από την «Ταφή Α» με τις τοξωτές πόρτες και από την «Ταφή Δ» με τό χάλκινο ξίφος. Παρ' όλες αυτές τις άβλεπίες, οι άνασκαφείς διδασκόμεθα, όπως όλοι οι άναγνώστες, από τό σχετικό κεφάλαιο του καθηγητού Hammond.

Στις σωστικές άνασκαφές μου του 1960-1961, γράφει ο κ. Η., πέρην μέρος ο καθηγητής Μ. 'Ανδρόνικος και ο μηχανικός της Νομαρχίας 'Ημαθίας κ. Ε. Ζερζελίδης (σελ. 328). 'Άλλά ή τριμελής Έπιτροπή μόνον εισηγήθη την ένέργεια της άνασκαφής (πρβ. σελ. 328 προς ΔΔ 17, 1961-1962, Α', σελ. 218, και Μ. 'Ανδρόνικος, Βεργίνα, Ι, σελ. 6).

Ό καθηγητής Hammond δέν φαίνεται νά γνωρίζει την πλούσια, άλλ' άδημοσίευτη συλλογή άγγείων κυρίως, που έφερε από τόν 'Άγιο Παντελεήμονα (Πάτελι) από Μουσείο της Θεσσαλονίκης ο μακαρίτης Έφορος 'Αρχαιοτήτων Νικόλαος Κοτζιάς. Την άγνόησε άλλωστε και ο καθηγητής Μ. 'Ανδρόνικος (Βεργίνα Ι), ο όποιος φαίνεται ότι άγνοεί και τά εύρήματα της σωστικής άνασκαφής μου της Βεργίνας, που ήταν στη διάθεσή του.

Στη σελ. 344, σημ. 3, ή παραπομπή εις Β.С.Н. 85, 773, δέν είναι στη θέση της. 'Εκει δέν γίνεται άναφορά στους δύο συνοικισμούς της νότιας πλευράς της λίμνης. Στη σημ. 4 της ίδιας σελίδος 344 ή παραπομπή για τό άγγείο από τόν 'Αετό είναι εις πίν. 253 στ' (δχι ζ').

Σελ. 355: Τά άποκτήματα του Μουσείου Μπενάκη προέρχονται από τό χωριό Μεσημέρι (δχι Μεσοχώρι), Α.Ε. 1973, 2, σελ. 512.

Σελ. 358 κ.έ.: Δέν στηρίζεται στις πηγές ('Ηρόδοτος κατ' έξοχην) ή θεωρία ότι οι Βοτταίοι είχαν «their homeland in the western part of the central plain» και μάλιστα τό «including Vergina» (σελ. 359) δέν δικαιολογείται ούτε ως υπόθεση.

Σελ. 361: 'Από τά πολλά ένδεχόμενα άποτελέσματα της τύχης τών τόπων έπιλέγεται ή υπόθεση ότι στη Βεργίνα «a Patelite of this persuasion may have died».

Σελ. 372: Είναι παραπλανητικό νά λέμε ότι ή Βίτσα είναι κοντά στο Βοϊδομάτη, παραπόταμο του 'Αώου. Τη Βίτσα τη χωρίζει από τόν 'Αώο ή χαράδρα του Βίκου και τά άπροσπέλαστα βουνά του Παπίγκου. 'Η Βίτσα γεωγραφικά συνδέεται μάλλον με την περιοχή τών πηγών του 'Αράχθου, του Λούρου (άκόμη και του Καλαμά), ώστε είναι πιθανότερο ότι από Νότου έρχονται (ίσως μαζί με τους νομάδες φορείς τους τό χειμώνα) τά έπεισакта κορινθιακά εύρήματα και δχι από 'Ωρικό και Βουθρωτό (σελ. 424).

Σελ. 372 κ.έ.: Τό νεκροταφειον άνέσκαψε ή τώρα 'Ιουλίγια Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου.

Σελ. 392, σημ. 5. Τὰ φάλαρα, «Μακεδονικά», τ. 7, πίν. 41, δὲν εἶναι τῆς ταφῆς LXV. Προέρχονται ἀπὸ τὴς ἀνασκαφῆς τοῦ κ. Ἀνδρονίκου καὶ εἶναι τὰ ἴδια, ὅχι ἀπλῶς ὁμοία, πρὸς τὰ τῆς ταφῆς AZ VII (πρβ. «Μακεδονικά», τ. 7, πίν. 41α πρὸς Π.Α.Ε. 1961, πίν. 50α, ὅπου ἡ ἴδια εἰκόνα εἶναι δημοσιευμένη ἀνάποδα κατὰ λάθος).

Τὰ ἱστορικά συμπέρασματα τοῦ καθηγητοῦ Hammond εἶναι:

1. Ἡ «κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν» δὲν πέρασε ἀπὸ τὴ Μακεδονία. Οἱ εἰσβολεῖς δὲν διέσχισαν τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονος, τὴν Κάτω Μακεδονία καὶ τὴ Βόρειο Θεσσαλία (σελ. 407).

2. Οἱ Φρύγες φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ Lausitz ἔφθασαν στὴ Βεργίνα περίπου τὸ 1150 π.Χ. (τὸν ἀρχαιότερο τάφο C Δ χρονολογεῖ ὁ κ. Η. περίπου 1140-1120 π.Χ.) καὶ περὶ τὸ 1100 π.Χ. εἶναι κύριοι τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας. Ἡ φρυγικὴ Βεργίνα ἀκμάζει μεταξὺ 900-800 π.Χ. Οἱ Φρύγες ἐκμεταλλεύονται τὸ σταυροδρόμι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὸ Δούναβη, ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ πρὸς τὸ Αἰγαῖο. Αὐτὸ κράτησε ὡς τὸ 650 π.Χ. περίπου (σελ. 407-411). (Ἀπὸ δὴ κυρίως ἀρχίζει ἡ ἀνορθοδοξία τοῦ καθηγητοῦ Hammond, τὴν ὁποία συμπεριζεταὶ ἐν μέρει ὁ καθηγητῆς Edson:).

3. Οἱ Μακεδόνες ἔρχονται ἀπὸ τὴν Πιερία καὶ τὸ μέσο Ἀλιάκμονα πρὸς τὸ Βερμιο. Ἀπὸ κεῖ ἀπωθοῦν Βοττιαίους (!). Οἱ «ἄκῃποι τοῦ Μίδα» καὶ τὰ σχετικὰ «preserved a memory not of that moment but of the past» (σελ. 412). Οἱ Φρύγες δὲν ἔφυγαν στὴν Ἀσία διωγμένοι ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, ἀλλὰ «from a position of strength» εἰσέβηλαν στὴν Ἀσία (σελ. 412), περίπου 150 χρόνια πρὶν.

4. Ἡ Πιερία ἀνήκει σὲ Ἕλληνας Μάγνητες κατὰ τὴν Πρώμη καὶ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ οἱ Μάγνητες δὲν εἶναι πλέον στὴν Πιερία. Οἱ δύο Ὀμηρικοὶ κατάλογοι ἀφίνουν ἓνα κενὸ μεταξὺ Ἀξίου, ὅπου φθάνουν οἱ σύμμαχοι τῶν Τρώων, καὶ Πηνειοῦ, ὅπου ἀρχίζουν οἱ σύμμαχοι τῶν Ἀχαιῶν. Τὸ ἐνδιάμεσο κενὸ τὸ κατέχουν Θράκες ἀπὸ τὸ 1300-650 π.Χ. περίπου. Θράκες δὲν εἶναι οἱ Φρύγες, οἱ Μυσοί, οἱ Τεῦκροι, οἱ Ἰλλυριοί, οἱ Παίονες (σελ. 416-418).

5. Οἱ Παίονες εἶναι εἰσβολεῖς στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν Πρώμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ἀπλώθηκαν καὶ κυριάρχησαν ὡς τὴν Πελαγονία καὶ τὴν Πιερία (Στράβ. 7, ἀπόσπ. 38). Κατὰ τὸν Τρωικὸ Πόλεμο δυτικὸ ὄριό τους εἶναι ὁ Ἀξίος. Ἀπωθήθηκαν ἐν συνεχείᾳ, ἀκόμη ἀνατολικώτερα, ἀπὸ τοὺς Βρύγους (σελ. 418-419).

6. Οἱ Ἰλλυριοὶ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Glasinac ἀπλώθηκαν στὰ Βαλκάνια καὶ στὴ Μακεδονία μεταξὺ 800-650 π.Χ. Οἱ Δαρδάνιοι φθάνουν ὡς τὴ Βεργίνα, οἱ Μαῖδοι ἕως τὸ Στρυμῶνα, ὅπου τοὺς εὐρίσκει ὁ Σιτάλκης τὸ 429 π.Χ. (Θουκ. 2, 98, 2). «The ebb was very rapid. Little was left... except the graves of its warriors» (σελ. 423).

7. Ὅσο γιὰ τὴς σχέσεις μὲ τὴ νότια Ἑλλάδα: «Macedonia has no site to compare with Vitsa in Epirus» (σελ. 424). Μόνον οἱ Ἐρετριεῖς τῆς Μεθώνης, κοντὰ στὴ Βεργίνα, ἀρχίζουν τὸ ἐμπόριο, περὶ τὸ 730 π.Χ. γιὰ ν' ἀκολουθήσουν οἱ ἀποικίες τῆς Χαλκιδικῆς.

8. Οἱ Κιμμέριοι (700-650 π.Χ.) ἀπόθησαν τοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ ἀνοίξαν τὸν τόπο γιὰ Θράκες (Ἡδῶνες, Μυθῶνες, Σιθωνίους), Παίονες καὶ Μακεδόνες. Τώρα εἶναι ποῦ ὅλη ἡ βορείως τοῦ Αἰγαίου καὶ ἀνατολικῶς τοῦ Ἀξίου χώρα γίνεται Θράκη καὶ ὀνομάζεται ἔτσι στὶς ἱστορικὲς πηγές μας (Ἐκαταῖος, Ἡρόδοτος).

9. Οἱ Μακεδόνες ἔχουν homeland «τὸ ὄρος τὸ Μακεδονικόν» (καίριο σημεῖο στηρίξεως τῆς θεωρίας τοῦ κ. Η.). Ὁ Λουδίας καὶ ὁ Ἀλιάκμων «ἐς ταῦτὸ βέβηρον τὸ ὕδωρ συμμίσγοντες» ἀποτελοῦν τὸ ὄριον τῆς Βοττιαϊδος καὶ τῆς Μακεδονίας (Ἡρόδ. 7, 127). Λοιπὸν «Μακεδονίς» ὑπὸ στενὴν ἔννοιαν καὶ «ὄρος Μακεδονικόν» κατ' ἐξοχὴν εἶναι «the northern part of the Olympus massif» καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοιαν ὁ Ἡσίοδος (ἀπόσπ. 7) τοποθετεῖ τὸν Μάγνητα καὶ τὸν Μακεδόνα «γύρω στὴν Πιερία καὶ τὸν Ὀλυμπο». Οἱ Μακεδόνες αὐτοὶ εἶναι οἱ Ἀργαῆδες. Ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἀργεσία = Πελαγονία στὸ Ἄργος Ὀρεστικὸν καὶ

στον μέσο ροῦ τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ στὴν Πιερία, ὅπου ἀποκοτῶν ἐπαφῆ με ἀνώτερο πολιτισμό. Τοὺς Τημενίδες τοὺς ἐπιβάλλουν οἱ Ἰλλυριοί. Ὁ μῦθος τοῦ Ἡροδότου καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Θουκυδίδου προσαρμόζονται ἀνάλογα καὶ «we shall discuss the traditions of the Macedones more fully in the next volume» (σελ. 435).

Θὰ περιμένουμε λοιπὸν με τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ εἶναι πειστικὴ ἡ συζήτηση στὸ δεῦτερο τόμο. Ἐν τῇ μεταξύ ἄλλοι ἀρμοδιότεροί μου θὰ συζητήσουν τὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα με τὸν καθηγητὴ Hammond. Ὑποθέτω ὅτι θὰ γίνῃ γενικὰ δεκτὴ ἡ ἀθθεντικὴ γνώμη του ὅτι ἡ «κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν» δὲν πέρασε ἀπὸ τὴ Μακεδονία (σελ. 407). Τὰ περὶ Φρυγῶν, Ἰλλυριῶν κ.λ. δὲμος θὰ ἀναθεωροῦνται κάθε φορὰ πού θὰ παρουσιάζεται σπουδαῖο ἀρχαιολογικὸ εὑρημα σχετικῶς.

Λίγες παρατηρήσεις γιὰ τὴν τυποτεχνικὴ ἐμφάνιση τοῦ τόμου. Γενικὰ εἶναι ἀντάξια τῶν καλῶν παραδόσεων τοῦ Oxford University Press. Ἄλλ' αὕτῃ ἡ παράδοση δημιουργεῖ τὴν ἀπαίτηση τοῦ ἀναγνώστη νὰ μὴ συναντᾷ οὔτε τὰ λίγα τυπογραφικὰ σφάλματα, ὅπως: Byzantiana (σελ. 34, σημ.1), Νικαία (σελ. 42), Ἐλειμωτίς (σελ. 46), XVII (ἀντὶ XXVII m.p. ἀπὸ Θεσσαλονικῆ, σελ. 49), ὅπτοι (ἀντὶ τόποι, σελ. 84, σημ. 3), Μαρ 7 (ἀντὶ 8, σελ. 108), ἡ ἐπιγραφή χωρὶς τόνους κ.λ. (σελ. 120), Πέλλαπὸ λῖς ... ἀναπλοῦς (σελ. 132), «Pierotae» (σελ. 138), θαλάσσαν (σελ. 146), Στρώμονος (σελ. 164), Laothomeion (σελ. 178), μύχος (σελ. 183, σημ. 1), Θρ)αϊκῆς (σελ. 196), τέλος σελίδος 210, lan,d (σελ. 226), another (σελ. 383), canthorus (σελ. 392, σημ. 5).

Στὰ Maps ἐπίσης βλέπω:

Gomallio (ἀντὶ Gomatio, map 1) καὶ Kumbi (ἀντὶ Kumli, map 14, ἄνω δεξιά, πρβ. σελ. 193). Με τοὺς χάρτες σύγχυσι καὶ δυσκολία προκαλεῖ: α) ἡ ἔλλειψη ἐνὸς χάρτου ὅλης τῆς περιοχῆς, β) ἡ διαφορετικὴ κλίμακα τῶν μερικῶν χαρτῶν, καὶ γ) ἡ ἐπανάληψη, στίς ἀντικρουστὲς σελίδες 216-217 καὶ 236-237 τῶν ἴδιων τόπων.

Πολὺ βοήθουν τὰ σχέδια τῶν εἰκόνων 1-20.

Βοηθαί ἐπίσης ὁ Index. Ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πληρέστερος καὶ ἀκριβέστερος. Δὲν καταχωρίζονται οὔτε ὡς ἰδιαίτερα λήμματα οὔτε ὡς παραλλαγές τοῦ κυρίου λήμματος οἱ ποικίλοι τύποι τῶν ὀνομάτων, πού ὀφείλονται σὲ ποικιλίες γραφῆς στὰ ἀρχαῖα κείμενα ἢ σὲ ποικιλολόγισσα συγγράμματα ἢ στὴν ποικιλία τῶν Βαλκανικῶν γλωσσῶν κ.ο.κ.

Ὁρισμένα λήμματα στὸν Index καταχωρίζονται με μορφή πού δὲν εἶναι ἴδια ἀκριβῶς στὸ κείμενο ἢ σ' ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ κειμένου, ὥστε συχνὰ πρέπει νὰ ἐρευνησῆ ὁ ἀναγνώστης γιὰ νὰ βεβαιώσῃ ἂν εἶναι λάθη ἢ παραλλαγές. Ὅποσδήποτε δυσχεραίνεται ἡ χρήση τοῦ Index καὶ παρουσιάζει προβλήματα. Παραδείγματα:

Index

Adaeus 201
Ad Cephalon 84 n. 4
Aeane 179
Aivate 184
Artemis Cynagus 65
Bela Tsarkva 77
Boukova M 6, 122.3
Cmaliste 72
Cubita 78
Demir Kapu 240 n. 1
Drilon 26, 198. 2
Grammos 99
Gurbito 78, 84, n. 4
Harmonia 93
κ.λ.

Κείμενο

Adaeus
Adcephalon
Aeanea
Aivat
Artemis Kunagus
Belo Crkva
Bukova
Crniliste
Curbita
Demir Hissar
Drilo, Dreilon
Ghrammos
Gurbita
Hermione

Ἡ Heraklea (σελ. 133) τοῦ Πλινίου, δηλαδή τὸ Ἡράκλειον τῆς Πιερίας, θέλει ἰδιαίτερο λῆμμα μὲ παραπομπὴ στὸ Heracleum, ὅπως ἔγινε π.χ. Eidomene - Idomene, Kellae-Cellis κ.τ.τ. Τὸ ἴδιο ἔπρεπε νὰ γίνῃ μὲ τὰ Eurora, Bereu, Sium (σελ. 108) κ.τ.τ.

Δὲν εὐρίσκω σωστὲς τὶς παραπομπὲς τοῦ Index σὲ πολλές σελίδες. Παραδείγματα: Aivate (237), Antigonea (95), Apollonia (217, ὀρθὸν 216), Axius (75 n. 2, ὀρθὸν n. 4), Ayios Pandelesmon (Pateli) (372, ὀρθὸν 373), Basino Selo (86 n. 4, ἀνύπαρκτη), Begniste (M.12), Boion, Mt. (27, ὀρθὸν 28), Boubousti (291, ὀρθὸν 292), Brucida (91), Buthrotum (217, ὀρθὸν 216), Cassander (143, ὀρθὸν 144), Cnossus (252), Corinth (313), Darius (194, ὀρθὸν 193), Dorus (271, ὀρθὸν 272), Drin, Black River (45, ὀρθὸν 46), Dzeri (45, ὀρθὸν 46), Erigon (75 n. 2, ὀρθὸν n. 4) κ.λ.

Γενικότερες παρατηρήσεις μου γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ τοὺς Μακεδόνες, μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Hammond, ἀνακοίνωσα: α) στὸ Β' Διεθνὲς Συμπόσιο μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, ποῦ συνήλθε στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ 17-26 Αὐγούστου 1973, καὶ β) στὸ Α' Συμπόσιο μὲ θέμα τὸν Ἑλληνιστικὸ Πολιτισμὸ, ποῦ συνήλθε στὴ Λευκωσία ἀπὸ 20-24 Δεκεμβρίου 1973. Θὰ δημοσιευθοῦν, ἐλπίζω, στὰ ἀντίστοιχα Πρακτικὰ οἱ ἀνακοινώσεις μου μὲ τίτλους: α) Μακεδονία καὶ Μακεδόνες, Μία Ἀποψη (ὄχι A New Viewpoint, ὅπως στὸ «Balkan Studies», τ. 14, (1973), σ. 363), καὶ β) Ἡ Μακεδονία ὡς κοιτίδα τοῦ Ἑλληνιστικοῦ Πολιτισμοῦ. Ἐδῶ οἱ ἀπόψεις μου συνοψίζονται ὡς ἑξῆς:

1. Δὲν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ Μακεδονία πρὶν ἀπὸ τὸ 1000 π.Χ. Ἡ Μακεδονία πῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες (ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, ποῦ ἔδωσε τὸ ὄνομα στοὺς Ἠπειρώτες). Γιὰ τὸν ἴδιο λόγον δὲν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ Μακεδονία καὶ Μακεδόνες μετὰ τὸ 300 μ.Χ. καὶ πολὺ περισσότερο σήμερα. Δὲν ὑπάρχουν πλέον Μακεδόνες παρά μόνον μὲ τὴν ἔννοια: κάτοικοι τῆς ἀποκρυσταλλωμένης γεωγραφικῆς ἐνότητος μὲ τὸ ἱστορικὸ ὄνομα Μακεδονία.

2. Ἡ ἀποκρυσταλλωμένη γεωγραφικὴ ἐνότητα, στὴν ὁποία οἱ Μακεδόνες ἔδωσαν τὸ ὄνομά τους, ἀπλώνεται κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονος: Λεβαίη - Ἐδεσσα (Αἰγαί) - Πέλλα - Θεσσαλονίκη - Φίλιπποι. Ἀπλώνεται δηλαδή ἀπὸ τὴν Πίνδο ὡς τὸ Νέστο καὶ ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο ὡς τὴν Πελαγονία (σύμφωνα, ἄλλωστε, μὲ τὶς θέσεις τοῦ κ. Hammond). Ποτὲ δὲν περιελάμβανε τὰ Σκόπια. Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διχοτομηθῇ ἡ Μακεδονία μὲ ἀνατολικὸ ὄριο κανένα δῶθε ἀπὸ τὸ Νέστο. Ἀλλιῶς δὲν γράφομε τὴν Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, ποῦ ἐπλάσαν οἱ Μακεδόνες, ἀλλὰ δημιουργοῦμε Ἱστορία ὡς νεοὶ Μακεδόνες.